

PROLOOG

Vooral na de eeuwwisseling is de publieke moraal in zwaar weer terechtgekomen. Nederland kijkt boosaardig naar moslims, doet krampachtige pogingen een 'aangenaam verleden' te construeren en is steeds meer in zichzelf gekeerd. Nederland is bepaald niet meer de tolerante samenleving die de rol van gidsland met veel bravoure op zich nam. Natuurlijk waren er in de jaren tachtig en negentig al tekenen dat de toegenomen vrijheid ook keerzijden met zich meebracht, zoals onverschilligheid in de publieke ruimte, en hardere en vijandiger omgangsvormen. Toch concludeerde ik in het boek *Emotionele democratie. Over morele vooruitgang* (1997) dat het morele klimaat in Nederland opener was geworden. In dat boek probeerde ik tegenwicht te bieden aan de vele negatieve beschouwingen over de erfenis van de jaren zestig van de twintigste eeuw en bracht ik positieve ontwikkelingen onder de aandacht: meer onbevangen communicatie, betere omgang met culturele verschillen en grotere druk op machtige partijen om in te schikken. De balans valt nu, na een bewogen decennium, negatiever uit. De publieke moraal is verder verschaald en lompe en brutale omgangsvormen lijken zich verder te hebben verbreid. In dit boek worden die tendensen van maatschappelijke verruwing en verharding nader verkend.

Nederland is in de ban van 'verhuftering'. We hebben te maken met verbale en fysieke vormen van agressie die veel ergernis en boosheid veroorzaken. Nederlanders zouden een 'kort lontje' hebben, onbeschaafd gedrag tentoonspreiden en zich te buiten gaan aan verbaal geweld. Zijn Nederlanders ruwer en onbesuisder geworden, of zijn ze juist lichtgeraakt en gevoeliger geworden? Daarnaast neigen Nederlanders er sterker toe geneigd te zijn die zich in de marge van de samenleving bevin-

den, in het verdomhoekje te plaatsen. Hoe die intolerantie te duiden? Zijn die attitudes een uitvloeisel van een *winner-loser*-samenleving? Of laten Nederlanders zich meer leiden door de dreigingsbeelden die de media en de dramademocratie onophoudelijk produceren? Dit boek gaat dus niet alleen over hufterig gedrag op straat en plein, maar over vele aspecten van een veranderde publieke moraal, zoals 'tanend gezag', cynisme en de neiging hardere straffen te eisen.

Het boek biedt geen beschouwingen over 'kut-Marokkanen', multiprobleemgezinnen en stapeling van achterstanden. Het is ook geen studie over de 'gevaarlijke klassen'. Het gaat juist over de agressie en onhebbelijkheden van 'gewone' burgers, die relatief weinig sores hebben en zich privé gelukkig voelen. De opinies en houdingen van de middenklassen vormen de centrale thematiek van dit boek. Ik zal betogen dat 'hufterigheid' in het hart van de samenleving verankerd ligt, bij groepen die doorgaans de publieke moraal een warm hart toedragen. Ik zal dus niet ingaan op het (ultra)hufterige gedrag van enkele duizenden jonge mannen die regelmatig in aanraking komen met de politie, onder wie veel Marokkanen. Daarmee wil ik die problematiek niet geringschatten. Maar ik leg me toe op de moeilijker te beantwoorden vraag hoe de verruwing en verharding binnen groepen die de geldende normen en waarden (zeggen te) belichamen, kunnen worden geduid.

Al deze kwesties maken veel discussie los. Er klinken ook constant vooringenomenheden in door, zoals 'de jeugd wil niet deugen' en 'moslims passen zich niet aan'. Clichés, misvattingen en vooroordelen maken dat de discussie over het 'verval van de publieke moraal' vaak tot borrelpraat verwordt. Daarom moeten de feitelijke trends worden vastgesteld en adequaat worden geïnterpreteerd. Ik zal de tendensen van maatschappelijke verruwing en verharding nuchter beschouwen in het licht van de beschikbare gegevens, onder andere

van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Bij die interpretaties zal ik regelmatig verwijzen naar buitenlandse onderzoeken als die relevant zijn of wanneer Nederlandse studies ontbreken.

Er zal niet worden verhaald over de talrijke incidenten rondom hufterig gedrag en de maatschappelijke opwinding daarover. Ik zal afstand nemen van de actualiteit en juist de achtergronden belichten. Het boek heeft een sterke cultuurosociologische en cultuurpsychologische invalshoek, toegespitst op veranderingen in het emotionele huishouden van moderne burgers. Ik zal bevindingen uit diverse wetenschappelijke disciplines verwerken en interpreteren, waaronder de sociale psychologie, pedagogiek, criminologie, sociale en politieke wetenschappen, bestuurskunde en filosofie. Het boek beoogt ook bij te dragen aan de theorievorming. In de sociale wetenschappen en vooral de criminologie legt men zich niet snel toe op het ontwikkelen van nieuwe theoretische perspectieven. Dat heeft mijns inziens alles te maken met de dominantie van kwantitatieve studies. Bovendien heeft menig wetenschapper pleinvrees en worden de schotten tussen de disciplines hoog opgetrokken. Men valt terug op standaardverklaringen ('individualisering') of hanteert het verschraalde jargon van risicofactoren. Om die redenen schiet men tekort om bijvoorbeeld overassertief gedrag en cynisme adequaat te interpreteren, als men daar al aan toekomt.

Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel handelt over maatschappelijke verruwing (hoofdstuk 2 en 3), het tweede over maatschappelijke verharding (hoofdstuk 4, 5 en 6). Beide vraagstukken hebben andere sociaal-culturele contexten waarin andersoortige problemen spelen. Wat zijn de verschillen?

Verruwing duidt op lomp, brutaal, ongepolijst of onbeschaafd gedrag. Hedendaags ruw gedrag bestaat onder andere uit *acting out*-gedrag van assertieve jonge mannen, ook wel

‘ontlading’ genoemd. Het gaat meestal om overlastgevers die wel degelijk bekend zijn met goede manieren. Daarnaast is maatschappelijke verruwing vaak een uitvloeisel van een narcistische levenswijze en het ophouden van een ‘groot ego’. Mensen met een ‘kwetsbare hoge eigendunk’ zijn veeleisend en kunnen moeilijk overweg met tegenspoed. Ook de permissieve opvoeding, de afnemende sociale controle en het tanende gezag zijn hier van belang. Het patriarchale gezag is afgekalfd en daarvoor in de plaats is een nieuw masculien model getreden dat in de cultuurindustrie niet is weg te branden: de macho. Deze krijgers nemen de collectieve verbeelding in beslag, waardoor ook ‘beschaafde mensen’ zich een stoer imago gaan aanmeten.

Verharding duidt op een afbrokkelende identificatie met anderen en op grotere sociale afstand. Daardoor kan men zich heerszuchtig, hardvochtig en gevoelloos op gaan stellen. Die eigenschappen staan echter ver af van de communicatieve vereisten in de hedendaagse kennissamenleving. Hedendaagse harde attitudes kenmerken zich eerder door vermijdingsgedrag en onverschilligheid. Je zou het een nieuwe individualistische hardheid kunnen noemen, typerend voor een *winner-loser*-samenleving. Ook de neoliberale nadruk op winst, scoren en ‘ieder voor zich’ draagt aan die ongevoeligheid bij. De tendens van maatschappelijke verharding kan ook worden geduid tegen de achtergrond van groeiend wantrouwen en cynisme. Burgers pantseren zich tegen de ‘anderen’ (allochtonen, criminelen, bedelaars, psychisch gestoorden, enzovoort). Er is een gebrek aan inleving, terwijl de solidariteitskring wordt ingeperkt.

De hoofdstukken 2 en 3 over hedonisme, assertief gedrag en machoroalmodellen vormen één geheel. Narcistische attitudes en de popularisering van machobeelden zijn stevig met elkaar verknoopt. In beide hoofdstukken wordt het accent gelegd op ‘kwetsbare hoge eigendunk’, een ego dat gauw van streek raakt en zich dikwijls ‘te min’ voelt. Ook de hoofdstukken 5 en

6 over de trends van harder straffen en vijandige bejegening van moslims horen bij elkaar. Die hardere attitudes zijn in veel opzichten reacties op veronderstelde bedreiging van maatschappelijke kernwaarden en morele samenhang. Het hoofdstuk over de verbreiding van cynische attitudes verbindt beide delen met elkaar en laat ook zien dat verruwing en verharding vaak in elkaar grijpen.

Dit boek is tussen de bedrijven door geschreven. Het werk spitste zich toe op het actualiseren en verfijnen van eerder gepubliceerde stukken. In feite heb ik mijn publicaties die publieke moraal tot onderwerp hebben, nog eens herzien en binnen een geactualiseerd frame geplaatst. Maar niet alle thematieken zijn opgenomen. Eén aspect van verruwing – de verbale agressie in het publieke debat – heb ik enkele jaren terug in een aparte publicatie belicht (*Mondig tegen elke prijs. Het vrije woord als fetisj*), en dat ontbreekt dan ook in dit overzichtswerk.

10

Ten slotte enkele woorden van dank. In de eerste plaats uitgever Wouter van Gils, die enthousiast reageerde op mijn plannen en me aanmoedigde het boek rondom de thematiek van ‘hufterigheid’ te centreren. Dank ook aan mijn Nijmeegse collega Jan Terpstra, die de hoofdstukken van veel vruchtbaar commentaar voorzag, en aan de filosofen Mieke de Moor en Annemie Halsema, die mijn betooglijnen kritisch tegen het licht hebben gehouden. Ook Lucy Klaassen van uitgeverij Boom ben ik veel dank verschuldigd voor haar nauwgezette correctiewerk.

HOOFDSTUK 1

HUFTERIG NEDERLAND

‘Ik werd wakker van de wekkerradio. Een schallende megafoonstem riep: “Zwembroek aanhouden op de glijbaan!” Ik wist meteen dat ik in Nederland was. Nergens anders hebben mensen de behoefte in hun blote gat van de glijbaan te gaan, hun geslachtsdelen te beschadigen en daarna de badmeester te molesteren. (...) De badmeester deed zijn verhaal: het publiek gedraagt zich niet, en als je er iets van zegt, krijg je een dreun voor je bek. Bel je de politie, dan komt er drie kwartier later een diender op een mountainbike die door de hele zonneweide wordt uitgelachen. Intussen gaan steeds meer dikke kerels zonder zwembroek van de glijbaan terwijl in de kleedhokjes met veel kabaal seks wordt bedreven. Kinderen plunderen snoepautomaten en stichten brandjes. Als eindelijk de ME het zwembad heeft ontruimd, kan de badmeester getraumatiseerd naar huis. Van een hulpvaardige agent krijgt hij het telefoonnummer van slachtofferhulp. Nederland: een wonderlijk land.’

Aldus columnist Martin Bril – erfgenaam van de jaren zestig – die zich regelmatig ergerde aan de Nederlandse verhuftering (*de*

Volkskrant, 21 juli 2005). Hij staat daarin niet alleen. Volgens een deftiger formulerende stilist, socioloog Abram de Swaan (*de Volkskrant*, 25 februari 2006), schommelt Nederland ‘van balorig naar kwaadsappig’. Het land is welvarender, gezonder en rijker dan ooit. Waarom hebben we dan toch zo’n slecht humeur?

Volgens de socioloog begint de teloorgang van politieke ideologieën zich te wreken: bij gebrek aan houvast verbreiden het cynisme en de rancune zich onder de bevolking. ‘Het lijkt wel of gans het volk steeds bozer wordt. (...) Er hoeft maar dat te gebeuren of er moet streng gestraft, gekort, ontslagen, opgesloten, uitgezet of afgetaaid worden. Het nationale slechte humeur wordt bij voorkeur botgevierd op nieuwkomers en minderheden, maar ook op ambtenaren en politici, (...) want die betuttelen en bevoogden het gewone volk en denken enkel aan hun eigen zak en zaak. Veel van die politici geloven dat ze om de kloof met hun kiezers te overbruggen zich minstens even chagrijnig en venijnig moeten betonen.’

12 |

Opiniemakers maken zich grote zorgen om de publieke moraal. Burgers bestempelen het ‘normen en waarden’-vraagstuk als meest urgent en velen menen dat er sprake is van een morele crisis. In dit eerste inleidende hoofdstuk zal ik het hufterige en humeurige gedrag van Nederlanders tegen een bredere culturele achtergrond plaatsen. Ik ga na of de veronderstelde groei van agressie en onfatsoen ook in de cijfers en onderzoeksbevindingen van wetenschappers wordt aangetroffen. Ten slotte geef ik aan dat hufterig gedrag zich bepaald niet beperkt tot de boze mannen uit de lagere klassen en de gekleurde onderklasse. De middenklassen hebben hun eigen vormen van verruwing en verharding.

Van tolerant naar intolerant?

Om zicht te krijgen op de ‘morele staat’ van het land loont het bij onafhankelijke Nederland-watchers te rade te gaan. James

Kennedy is een van hen. Volgens deze Amerikaans-Nederlandse historicus valt de onbeschoftheid van Nederlanders veel buitenlanders op. Hij kenschetst Nederland als een land dat in strijd is met zichzelf en dat duidt op een ontwrichting die zich begon af te tekenen in de jaren negentig met de opkomst van de commerciële media. De zelfvoldaanheid van de Hollandse elites is volgens Kennedy weg, maar de onenigheid en onzekerheid bloeien, terwijl wantrouwen, angst en boosheid vrij baan lijken te hebben. Door toenemende onverdraagzaamheid zijn er grote barsten in de 'libertaire vrijstaat' ontstaan. Het gedoogbeleid wordt nu afgeschilderd als een laf beleid, terwijl 'zeggen wat je denkt' voortaan als morele deugd geldt.

De praktische levenshouding uit de tijd van de verzuiling is weliswaar ook nu nog zichtbaar. Nederlanders leven nog altijd langs elkaar heen: 'je mag alles doen wat je wilt, als ik daar maar geen last van heb' (Kennedy 2009, p. 232). Maar die 'leef en laat leven'-mentaliteit staat onder grote druk. Burgers koesteren zulke hoge verwachtingen van de vrijheid om hun leven op eigen wijze vorm te geven dat ze minder toekomen aan tolerant gedrag. Kennedy zegt: 'Het verdwijnen van "verheffing" in de Nederlandse media (in tegenstelling tot de ons omringende landen) heeft geleid tot een situatie waarin Nederlanders zich op nieuwssites veel grover en botter uitlaten dan andere Europeanen. In dat opzicht is Theo van Gogh instructief. Zijn bewust intolerante publieke uitspraken hadden tot enkele jaren voor zijn dood niets te maken met de opkomst van de islam, maar met de opkomst van een nieuwe publieke cultuur waarin publieke beledigingen een rechtmatige uiting waren van de eigen vrijheid. Eerst kwam de intolerantie en toen pas de islam, zou je kunnen concluderen.' (p. 232-233)

Volgens Kennedy ontbeert Nederland het besef van begrenzing. Tolerantie duidt niet op toestaan van afwijkend gedrag, maar ruimte geven aan andersdenkenden. Die vorm van tolerantie is nog altijd zichtbaar in de dagelijkse praktijk. In

scholen en op de werkvloer zijn Nederlanders, evenals andere Europeanen, bezig verschillen te overbruggen en leren zij met elkaar om te gaan. Maar, zegt de historicus, er is een kentering zichtbaar. Politici zetten de kaarten op gedragsregulering in het publieke domein. Veelal impliceert dat: hard aanpakken van overlastgevers en meer dwang toepassen. Die inperkende revolutie is volgens Kennedy ten koste gegaan van gemarginaliseerden: de asielzoekers, de gevangenen en de uitkeringsontvangers. 'Maar voor veel Nederlanders is het toch een *reluctant revolution*, een "schoorvoetende revolutie" van een licht anarchistische samenleving die sceptisch staat tegenover ijzeren regels en liever wil dat mensen een beetje normaal doen tegen elkaar, waarin zij elkaar een beetje ontzien.' (p. 285)

Ongemanierd gedrag en anderen die daarover klagen, dat is van alle tijden, merkt Kennedy op. Wel is het zo dat Nederlanders ongeduldiger zijn en zich sneller ergeren aan ongewenst gedrag dan voorheen. 'Lange tijd werd het wegvallen van sociale controle gevierd als een stukje emancipatie.' (p. 283) De schaduwkanten daarvan zijn nu duidelijk geworden: mensen voelen zich niet meer geroepen om verantwoording af te leggen voor hun gedrag.

Vandaar de prioriteit van het normen-en-waardendebat: hoe krijg je mensen zover dat ze doen wat ze behoren te doen? Met een herontdekking van regels, controle en toezicht probeert men weer grip te krijgen op de samenleving, en dat is volgens Kennedy even wennen in het vrijgevochten Nederland.

Volgens Kennedy roept de Nederlandse hufterigheid veel verbazing op in de buitenlandse media. Hoe kan een verdraagzaam land zich te buiten gaan aan het onbesuisd uiten van meningen? Op veel websites vinden we sinistere doodswensen en wordt de overtreffende trap van destructieve taal gezocht. Ook op shocklogs als GeenStijl, die een meer satirische en parodiërende stijl hanteren, vinden we een overvloed van liefdeloze en misprijzende opinies.

Wat GeenStijl wil laten zien is dat iedereen een slechte inborst heeft. Alle 'verheffing' is uit den boze. Die gedachte wordt programmatisch vertolkt door Hans Teeuwen, een fervente belangenbehartiger van het 'onbelemmerde vrije woord'. In een interview met *NRC Weekblad* (24 oktober 2009) merkt hij het volgende op: 'Ik vind het grappig macht te relativieren. De vloer aanvegen met ideologieën en religies lucht mij op. Daarbij word ik niet gedreven door rechtvaardigheidszin of idealen. Ik leg niet op een moreel superieure toon uit hoe het zit, zoals de generatie vóór mij. (...) Dat clichématig een hogere waarheid verkondigen, vind ik onuitstaanbaar.' Teeuwen trekt ten strijde tegen de 'linkse kerk', haar muur van zelfgenoegzaamheid en morele superioriteit en het gebrek aan tegenspraak. 'Linkse mensen' hebben zich losgemaakt van het christendom, maar ze willen nog altijd goed doen, 'omdat ze toch allemaal graag met een mooi rapport naar de hemel willen'. 'Een goed mens willen zijn is een diep zelfzuchtig en volkomen irrationeel streven. Het is onzin te denken dat je als mensen empathie kunt voelen voor iedere lijdende medemens. In de media een ernstig gezicht opzetten (imiteert): "Nee dat is echt verschrikkelijk wat daar gebeurt... Ja, wat je dan ziet..." (schatert) Het is zó gelogen allemaal. Bij gebrek aan goede ideeën maar gaan koketteren met je goede bedoelingen. Het is moreel exhibitionisme.'

Dit nihilisme is bepaald niet kenmerkend voor Nederland anno 2010. Maar het geeft wel aan dat een grote onderstroom er behagen in schept fatsoen, omgangsvormen en stijl verdacht te maken, daarbij paradoxaal genoeg voorbouwend op de erfenis van de 'linkse' jaren zestig waarin alle taboes moesten worden doorbroken.

Op dezelfde dag dat Hans Teeuwen werd geïnterviewd, vond een gesprek plaats met Ramsey Nasr (*Eindhovens Dagblad*), een andere getalenteerde en succesvolle woordkunstenaar. Op grond van een gedicht, waarin hij Nederland oproept tot een betere manier van samenleven, werd hij uitverkozen

tot Dichter des Vaderlands. Hij vindt zichzelf een geluksvogel en heeft een warme religieuze belangstelling. Hij verbaast zich erover dat Nederland zo veranderd is. Voorheen een proper en nijver volk, godvrezend en vol schuldbesef, terwijl mensen zich nu bezighouden met comazuipen, bungeejumpen en gangbangen. 'Met oprechte gevoelens heeft dat allemaal niets te maken. Het zijn kicks die dienen ter opvulling van de leegte. Als het maar glimt, als je jezelf maar kunt horen schreeuwen.' Volgens Nasr is het individualisme in Nederland doorgeslagen naar hedonisme en 'het oppoetsen van de ijdelheid'. 'We zijn verwickeld geraakt in een paradox waar we niet meer uitkomen. We willen regels, maar zelf zijn we altijd de eeuwige uitzonderingen die vinden dat we alles moeten kunnen zeggen wat we denken. Vrijheid is een verplichting geworden.'

'Het gaat de verkeerde kant op'

16 |

Wat zeggen de wetenschappers die de cijfers kennen, over de 'morele staat van het land'? Wanneer de bevolking wordt gevraagd naar het meest dringende probleem in de samenleving, worden in de eerste plaats de veranderende normen en waarden genoemd (Schyns en Van der Meer 2009). Criminaliteit en veiligheid worden minder dan voorheen als probleem genoemd. Opvallend is dat hoger opgeleiden de vervagende normen en waarden wat meer als probleem ervaren; lager opgeleiden ervaren onveiligheid en criminaliteit meer als probleem.

Met betrekking tot normen en waarden worden dan onder andere genoemd de ergernissen over slechte omgangsvormen, de korte lontjes, agressief verkeersgedrag, vervuiling van straten en pleinen, gebrek aan respect voor publieke beroepsgroepen, zinloos geweld en je afzijdig houden als hulp moet worden geboden. Het gaat dus om gebrek aan fatsoensnormen, gebrek aan burgerzin, en om de onverschilligheid tegenover publieke waarden. Behalve onfatsoen en gebrek aan respect en

hulpvaardigheid worden ook vaak individualisme, aantasting van solidariteit, slechte opvoeding, de laakbare houding van topbestuurders en het gebrek aan culturele integratie onder de noemer van vervagende normen en waarden gerekend. Ook het tekortschieten van de politiek valt daar onder: 'Den Haag' melkt de burger uit en toont te weinig daadkracht, terwijl er niet naar burgers wordt geluisterd. De overheid betuttelt te veel en is bang om te straffen (Steenvoorden 2009). Maar zorgen over gebrekkige omgangsvormen worden in de SCP-onderzoeken het meest geventileerd.

Burgers zien in veel gedragingen bewijs voor de achteruitgang van normen en waarden: mensen hebben 'lange tenen', 'korte lontjes' en 'een grote mond' of denken alleen aan 'ikke, ikke, ikke'. Ook respectloosheid, snauwen, dreigen, asociaal rijgedrag, meer geweld en agressie, overassertief gedrag, angst om mensen ergens op aan te spreken, oppassen wat je zegt, negativiteit en verharding worden genoemd (Schyns 2009). Het gaat kortom om agressieve omgangsvormen in de publieke ruimte, waardoor men uit angst voor de eigen veiligheid geen opmerkingen durft te maken over ongepast en strafbaar gedrag. Hoger opgeleiden zijn iets optimistischer en vinden bijvoorbeeld dat in de publieke ruimte zaken meer bespreekbaar zijn geworden, dat we 'opener en indringender' met elkaar omgaan dan voorheen en 'beter naar elkaar luisteren'. Zij zijn zich ervan bewust dat we 'het samen moeten doen' (p. 167).

De 'normen en waarden' zitten veel mensen dus hoog en burgers leggen snel een relatie tussen alledaags onfatsoen en ernstige vormen van agressie. 'Het begint met elkaar negeren, het eindigt bij geweld – en we weten niet wat we eraan kunnen doen.' (Dekker 2008, p. 30)

Het gegniffel over 'wormen in Naarden' is reeds lang verstomd. Ook in liberale en progressieve kringen is denken over moraal weer geaccepteerd en uit zijn ondergrondse schuilplaats tevoorschijn gekomen (Dekker en De Hart 2005).

De zorgen over de waarden en normen zijn de laatste veertig jaar flink gegroeid. In 1998 was 68 procent van de bevolking van mening dat het achteruitgaat met het gedrag en de zeden. In 1970 was dat 40 procent. In 1970 oordeelde 27 procent dat 'gedrag en zeden' vooruit zouden gaan. In 2004 was dat nog maar 5 procent (De Hart 2008). De laatste jaren is de bevolking wat minder negatief en zien we het oordeel over 'gedrag en zeden' licht verbeteren. Of dat positievere oordeel zich zal vertalen in een meer ontspannen beleid rondom veiligheid en leefbaarheid is – zoals ik verderop in dit boek zal aangeven – zeer de vraag.

Het maatschappelijke pessimisme gaat overigens wel gepaard met persoonlijk geluk (Dekker 2008). Er bestaan een groeiend optimisme over de eigen moraal (sterker geloof in eigen competenties en zelfvertrouwen) en een pessimisme over de moraal van anderen (verruwing van omgangsvormen).

Is verhuftering typisch Nederlands?

Ook in andere landen maken 'normen en waarden' veel discussie los, zij het in andere termen (in Duitsland: 'verwende jeugd'; in Engeland: 'antisociaal gedrag'). Slechte omgangsvormen in de zin van respectloze of oneerlijke behandeling door medeburgers is geen typisch Nederlands probleem. In andere Europese landen blijken burgers in sommige opzichten nog meer zorgen te hebben over de samenleving dan hier het geval is. Nederlanders hebben een relatief positief beeld van hun medeburgers. Ze denken vaker dan gemiddeld dat ze eerlijk en met respect worden behandeld. In de meeste landen hebben burgers een minder positief oordeel over hun medeburgers. Wel projecteren Nederlanders problemen met omgangsvormen vooral op het gedrag van andere mensen, nauwelijks op het gedrag dat ze zelf vertonen (Van der Meer 2009).

Nederland doet het ook goed als het om sociaal en politiek vertrouwen gaat. Op het gebied van sociaal vertrouwen

wordt Nederland slechts geëvenaard door Finland en Zweden en slechts gepasseerd door Denemarken. Wat betreft het vertrouwen in instituties en in de politiek zit Nederland ook in de kopgroep (Dekker 2008). Dat is opmerkelijk, want sinds de ‘opstand van het volk’ bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2002 en de aanhoudende reuring in de politieke arena zou men het tegenovergestelde veronderstellen. Het politieke vertrouwen (in partijen, parlement en regering), dat na 2002 fors kelderde, is na 2006 weer op het oude niveau teruggekeerd. Ook het vertrouwen in de democratie is na de dip van 2003-2006 weer helemaal terug (bij driekwart van de bevolking). Wel blijft het vertrouwen in de politieke partijen vrij laag, maar dat was in de jaren negentig ook al het geval (Bovens en Wille 2008). Of Nederland weer een solide ‘high-trust country’ wordt zoals in de jaren negentig, staat na de financiële crisis te bezien. Hoe dan ook, wat betreft politiek vertrouwen doet Nederland het in vergelijkend opzicht opvallend goed.

Ook in andere opzichten springt Nederland eruit. Dat geldt vooral voor de waarden van zelfrealisatie en zelfexpressie. Volgens de World Values Surveys zijn die waarden in Nederland het sterkst ontwikkeld (Baker 2005, p. 54). Nergens ter wereld worden ‘zelfbepaling’ en ‘zelfontwikkeling’ hoger gewaardeerd.

Uit de European Values Study blijkt dat Nederlanders – vergeleken met inwoners van andere landen – in sterke mate permissief zijn (overtolerant of toegeeflijk). Zij zijn veel meer dan mensen elders van mening dat gedragingen als homoseksualiteit, prostitutie, euthanasie en zelfdoding geoorloofd zijn. Nederlanders zijn zeer geneigd de slogan van ‘anything goes’ te omarmen. In Nederland kunnen mensen – meer dan elders – zich voorstellen en accepteren dat anderen op een afwijkende manier willen leven. Dat gevoel wordt niet ‘gehinderd’ door een relatief sterke publieke moraal van fatsoenlijk gedrag, zoals in de Scandinavische landen (Halman 1995). Hier doet de invloed van de jaren zestig zich gelden: ‘doe wat je wilt zolang je mij

maar niet lastigvalt'. Of deze permissieve moraal nog altijd zo sterk ontwikkeld is nu de roep om gedragsregulering fel weerklinkt, is overigens de vraag. Ik kom daar nog op terug.

De socioloog Geert Hofstede (1995) voegt aan de typisch Nederlandse waarden van zelfrealisatie en toegeeflijkheid nog enkele andere toe. Hij bestempelt de Nederlandse samenleving als feminien en weinig hiërarchisch (de Scandinavische landen scoren overigens op die twee dimensies nog hoger). 'Feminien' wil zeggen dat aan coöperatie en zorgzaamheid veel waarde wordt gehecht. Masculiene waarden als competitie, assertiviteit, ambitie en het vergaren van rijkdom en weelde zijn in onze samenleving niet sterk ontwikkeld. Wellicht is daar in de laatste decennia – ik kom daar ook op terug – onder invloed van de neoliberale politiek van 'ieder voor zich' en de verspreiding van mannelijke waarden in de amusementsindustrie verandering in gekomen.

Een morele crisis?

Volgens het marktonderzoeksbureau Motivaction bestaat er in Nederland een breed gevoelde angst voor verlies van sociale binding, een doorschieten van individualisme en een 'verval van waarden en normen'. Die bezorgdheid balt zich samen in het besef dat wangedrag en hufterigheid om zich heen grijpen, en dat besef wordt ook gevoed door excessen waarvan de media gretig verslag doen. De toegenomen hufterigheid is het symbool van moreel verval. Het ontspoorde gedrag van enkelingen is volgens Motivaction namelijk het topje van een ijsberg die tot diep onder de oppervlakte reikt. Hufterigheid kan zelfs een 'sociale tijdbom' worden. Het is naïef, zo meent het bureau, om te denken dat wangedrag zich door de overheid laat oplossen. Het gaat om diepgewortelde cultuurpsychologische problemen die de solidariteit en het burgerlijke verkeer ondermijnen. Deze sociale tijdbom, zegt Motivaction, is 'de nieuwe

sociale kwestie van onze tijd' (Spangenberg en Lampert 2009, p. 28). De grootste problemen spelen zich volgens het bureau af op de as van matiging en onmatigheid, van begrenzing en grenzeloosheid. Assertieve Nederlanders willen grenzen verleggen, 'the sky is the limit'. Dan wordt elk moreel argument geïnterpreteerd als een inperking en een aanval op het ego (p. 196).

De noodkreet van Motivaction is duidelijk, maar op de analyse valt wel het een en ander af te dingen (zie hoofdstuk 3). Niettemin, ook nuchtere waarnemers van het Sociaal en Cultureel Planbureau suggereren dat Nederland verschijnselen van een morele crisis vertoont. Volgens Carlo van Praag van het SCP is evident waarom normen en waarden zo actueel zijn: omdat ze bedreigd worden. Burgers zijn ongerust over de teloorgang van moraliteit: 'de motor van de morele verontwaardiging draait lustiger dan ooit vanwege het tempo van de sociale verandering'. Zijns inziens maakte de zeer sterke stijging van de criminaliteit in de jaren tachtig en negentig de idee van een morele crisis aannemelijk. Bovendien: die scherpe toename van de criminaliteit kon niet worden verklaard door armoede, ongelijkheid of werkloosheid – de 'root causes of crime'. Vooral zinloos geweld roept veel gevoelens van verontrusting op: het gaat om manifeste en emotionerende schendingen van waarden en normen. De onberekenbaarheid van de dader, de willekeur waarmee het slachtoffer wordt uitgezocht en de kennelijk recreatieve betekenis van het geweld dragen bij aan het schokeffect. Het kan iedereen gebeuren, je kunt het niet afkopen. Bovendien hebben agressie en onredelijkheid institutionele trekken gekregen: ze komen voor in de reclame, in het voetbal, in de trein, in de politiek. Assertiviteit is steeds meer tot deugd geworden, maar het is een deugd die gemakkelijk ontspoot. 'Het fijnzinnige onderscheid tussen gezonde behartiging van het eigen belang en bot egoïsme gaat meermaals verloren.' (Van Praag 2004)

Wat de sociale omgang in het publieke domein betreft lijken we inderdaad met een morele crisis van doen te hebben.

Volgens veel waarnemers is de publieke moraal in Nederland op sterven na dood. Sommigen zien een normatief vacuüm (Van den Brink 2004), anderen spreken over een ‘verweesd achtergelaten ruimte’, waar het recht van de sterkste is gaan gelden (Van der Lans 2005). Gaat het om sociale instituties als school en werk, dan staan de zaken er echter aanmerkelijk beter voor. In die sectoren is er nog altijd ruimte voor samenwerking en respectvolle omgang. Het private domein van het gezin worstelt met eigen problemen, maar de meeste Nederlanders – zie de SCP-onderzoeken – voelen zich er gelukkig.

Het crisisgevoel in Nederland lijkt te worden versterkt door de vijandige retoriek van populistische partijen tegen de immigratie van grote groepen moslims. Emancipatie en zelfrealisatie stroken niet met bidden, hoofddoekjes en de achterstelling van vrouwen. Wanneer een land zich uitgedaagd voelt door heel andere morele visies, zegt het collectieve gevoel dat er een crisis is. De reactie is: de ‘anderen’ deugen niet, hun visies zijn onwenselijk en gevaarlijk. Angst, twijfel, onzekerheid en besef van crisis vallen dan samen. Paradoxaal genoeg is er bovendien een grotere behoefte aan betekenisgeving en nationale trots onder de bevolking. Ook die reactie is het resultaat van psychische krachten: men verdraagt geen morele chaos of nihilisme. De crisisretoriek herinnert burgers aan hun gemeenschappelijke culturele identiteit.

Paul Scheffer is in Nederland een van de belangwekkendste woordvoerders van het zoekproces naar gemeenschappelijke wortels. Om zijn positie te versterken heeft hij de vlammen van het multiculturele drama flink aangeblazen, waarbij sociale problemen werden omgeduid tot morele en religieuze gevaren. De functie van crisisretoriek is het genereren van een besef van lotsverbondenheid door de aandacht te vestigen op vaderlandse kernwaarden. Omdat de behoefte aan nationale identiteit groot blijft, zal de vraag naar crisisretoriek voorlopig wel aanhouden. Een nuchtere analyse van de ‘morele staat’

mag zich daar in ieder geval niet door laten meeslepen.

Wat zeggen wetenschappers over de nationale trots, de trots op Nederland? Volgens Paul Dekker is er onmiskenbaar meer instemming ontstaan met uitspraken die van nationalisme getuigen. Eerbied voor nationale symbolen als vlag en volkslied is in 2006 weer op hetzelfde niveau als in 1970 (twee derde van de bevolking; 1985: 45 procent). Nederlanders vinden het in toenemende mate een taak van het onderwijs om leerlingen vaderlandsliefde bij te brengen (1970: 40 procent; 1985: 24 procent; 2006: 50 procent). En bij het streven naar internationale samenwerking mogen geen typisch Nederlandse levenswijzen verloren gaan (46 procent in 1970; 71 procent in 2006) (Dekker 2008, p. 81).¹

Is Nederland hufteriger geworden? De cijfers

Veel auteurs veronderstellen dus dat Nederland gebukt gaat onder een crisis van fatsoenlijk handelen en meestal wordt dat verwoord in termen van ‘verhuftering’ of ‘verloedering’. Zijn deze zorgen gerechtvaardigd? Mogelijk zijn Nederlanders de normen hoger gaan stellen. Een voorbeeld is de norm van gelijke behandeling van mannen en vrouwen, die de afgelopen decennia ongetwijfeld strenger is geworden (De Beer 2004).

Door taalwetenschappers (Sterkenburg 2003) en jurisprudentieonderzoekers (Sackers 2004) is aangetoond dat steeds grovere bewoordingen worden gebruikt met een hogere taboewaarde. Maar kwantitatief onderzoek naar een eventuele groei van hufterig gedrag is maar weinig voorhanden. Terwijl de criminologie de beschikking heeft over tal van cijferbronnen, tasten we als het gaat om asociale gedragingen in het duister. Gedrag als voordringen in de rij, piraterij op de weg en vuil op straat gooien wordt niet geregistreerd (en dat is maar goed ook!).

Toch is er wel enig bronnenmateriaal aanwezig, hoewel we ook nu vraagtekens kunnen plaatsen bij de manieren

van registreren en onderzoeken. Zoals bekend ondernemen criminologen soms tot op het hilarische af pogingen om de toename van cijfers te relativieren. Dat is in veel opzichten een natuurlijke reactie op de meestal groteske en tendentieuze berichtgeving in de media over de ‘dramatische toename’ van bedreiging en geweld. Zo lezen we bijvoorbeeld in een bericht van Jaap Bloembergen (*NRC Handelsblad*, 30 december 2009) dat ook wethouders voortaan bewaking nodig hebben omdat burgers overgaan tot fysiek geweld. ‘Lokale bestuurders zijn steeds vaker doelwit van de boze burger.’ Dat ‘steeds vaker’ is natuurlijk een fantasie, maar veel journalisten menen dat een goed verhaal onheilstijdingen nodig heeft.

Het valt niet mee het midden te houden in dat tragikomi- sche debat. Niettemin kan het volgende worden opgemaakt op basis van de Politiemonitor Bevolking en later (vanaf 2006) de Veiligheidsmonitor Rijk. In die monitor wordt de mening van de bevolking over buurtproblemen en overlast geïnventariseerd. Hondenpoep en te hard rijden blijken al jaren de meest voorkomende ergernissen. Opmerkelijk is dat de bevolking het aantal buurtproblemen vanaf eind jaren negentig lager is gaan inschat- ten. De meeste overlast (van rommel op straat tot vernieling van straatmeubilair en overlast door groepen jongeren) vond in de jaren 1997-2000 plaats. Na 2000 zette een daling in. Ook in de Veiligheidsmonitor Rijk zet deze dalende lijn zich voort, met uit- zondering van ‘overlast door groepen jongeren’ en bedreiging. Deze gegevens duiden dus op een gestage stijging van overlast tot eind jaren negentig en vervolgens een daling (alleen verkeers- overlast en graffiti namen al eerder af). Maar anders dan in de media veelvuldig wordt gesuggereerd is er de laatste tien jaar dus geen eenduidige toename en in veel gevallen een daling van overlastgevend gedrag (zie ook De Beer 2004).

Uit de monitor – en andere bronnen – blijkt dat Neder- land de laatste tien jaar veel veiliger is geworden. De mate waarin Nederlanders slachtoffer worden van criminaliteit is

zelfs al sinds 1993 afgenomen, en wel aanzienlijk, soms zelfs zeer aanzienlijk. Zo zeggen burgers dat het aantal inbraken in de buurt fors is teruggelopen (in 1993 gaf 30 procent aan dat inbraak vaak voorkomt, in 2005 11 procent). Zowel objectief als subjectief gezien zijn na 1993 enorme verbeteringen zichtbaar geworden.

Het is dus een raadsel waarom de grote meerderheid van de Nederlanders in enquêtes aangeeft dat er 'de laatste tijd veel meer criminaliteit is dan een paar jaar geleden'. Dat zijn dezelfde mensen die zeggen dat het allemaal een stuk veiliger is geworden.² Dat merkwaardige fenomeen kan volgens Tom van Dijk als volgt worden verklaard. Ten eerste is de term 'criminaliteit' in sterke mate gepolitiseerd geraakt. 'Criminaliteit werd een metafoor voor de ellende in Nederland en het geklungel in de politiek.' (Van Dijk 2006, p. 67) Zo'n magische formule en bliksemafleider wordt in de politieke retoriek hoe dan ook intact gelaten.

Ten tweede: in sommige overlastcategorieën doen zich geen of nauwelijks verbeteringen voor. 'Overlast door groepen jongeren' in de eigen woonbuurt blijft onveranderd hoog. Dat geldt ook voor het aantal slachtoffers van mishandeling en vooral bedreiging. Daarnaast is het aantal vernielingen tot 2007 blijven doorgroeien. Deze groeicategorieën kan men volgens Van Dijk onder de noemer van 'agressie' plaatsen. Niet de criminaliteit, maar agressie is dus het werkelijke probleem van de laatste tien jaar.³

Een tweede illustratie van een hoge mate van hufterig gedrag is het geweld tegen de politie en andere beroepsgroepen die in het publieke domein werken. Uit onderzoek van Middelhoven en Driessen (2001) blijkt dat treinconducteurs, werknemers in het gevangeniswezen, ambulancepersoneel en politiemensen regelmatig slachtoffer zijn van ongewenst gedrag. De meeste leden van die beroepsgroepen zijn zich echter niet onveilig gaan voelen, met uitzondering van treinconduc-

teurs. In 2007 is dat onderzoek (deels) gerepliceerd (Sikkema e.a. 2007). Fysiek geweld blijkt bij de beroepsgroepen niet systematisch vaker voor te komen dan in 2000, hoewel het fysieke geweld tegen ambulancepersoneel en piw'ers (penitentiaire inrichtingswerkers) is toegenomen.⁴

Uit onderzoek van Timmer (2005) blijkt dat het aantal gevallen van letsel bij politiemensen door geweldgebruik van burgers is toegenomen. In 1978 werden 376 agenten gewond door geweld van burgers, in 1999 waren dat er 895. Het aantal agenten dat gewond raakt door geweld van burgers uitgedrukt als percentage van de totale politiesterkte is volgens Timmer over genoemde periode bijna verdubbeld. Die ontwikkeling heeft zich volgens Timmer na de eeuwwisseling voortgezet. Dat bevestigt dus het beeld dat burgers in de loop der jaren 'meer agressie' tegen de politie zijn gaan vertonen.

Bezien over een langere termijn geldt dat waarschijnlijk ook voor de andere publieke beroepsgroepen. Het is evident dat artsen en leraren in de jaren zestig en zeventig veel minder met geweld te maken hadden. In die periode was er evenmin bewaking bij de Eerste Hulp in ziekenhuizen nodig, noch was het voor de sociale dienst nodig voor sommige cliënten op het politiebureau spreekuur te houden.

Kortom, de verhuftering – afgemeten aan 'overlast door groepen jongeren', vernielingen en geweld tegen beroepsgroepen – is over lange termijn gezien aanzienlijk gegroeid. Terwijl de meeste andere vormen van overlast en de vermogenscriminaliteit vanaf de eeuwwisseling flink beginnen te dalen, blijven de niveaus van de drie genoemde categorieën ook de laatste jaren onverminderd hoog. De publieke moraal heeft er waarschijnlijk ernstig onder te lijden.

Maar ook hier is relativering geboden. Want de verontwaardiging over agressie en verhuftering hangt samen met de grotere gevoeligheden onder het publiek. De laatste decennia heeft de beschermwaardigheid van personen veel meer aandacht gekre-

gen (denk aan de bescherming van kwetsbare groepen als patiënten en invaliden). Vooral de aandacht, zorg en genegenheid voor kinderen zijn sterk toegenomen. Nog in de jaren vijftig werden kinderen thuis en op school regelmatig getuchtigd (lijfstraffen). De acceptatie van slaan, ook het uitdelen van de befaamde ‘pedagogische tik’, lijkt verder afgenomen. Allerlei vormen van misbruik (pesten, seksuele intimidatie, kinderverwaarlozing) worden eerder gesignaleerd en er wordt sneller tegen geageerd. Ziet men deze tendens tot zorg en bescherming – met al haar dubbelzinnigheden, zoals de neiging zich op te werpen als slachtoffer – over het hoofd, dan is de huidige zorg om agressie moeilijk te begrijpen.

Daarbij komt dat professionals de aandacht hebben verlegd naar potentieel schadelijke gedragingen. Ze brengen risicofactoren systematisch in kaart en ontwikkelen nieuwe instrumenten om groepen die ‘at risk’ zijn te steunen. Een van de gevolgen is dat er steeds meer sociale problemen bij zijn gekomen: gedragingen die dertig jaar geleden nog ‘gewoon’ waren, worden momenteel als ‘problematisch’ gezien. Zo was het pestgedrag van jongeren lange tijd geen bron van zorg of opwinding. Het werd door de vingers gezien of gold als een normale zaak waar je sterk van werd (Van den Brink 2008). Momenteel geldt pesten als onaanvaardbaar gedrag en moeten scholen hun eigen antipestbeleid ontwikkelen.

Die ontwikkeling is eveneens tekenend voor de explosieve groei van de cijfers voor huiselijk geweld. Van den Brink schrijft die groei toe aan het feit dat huiselijk geweld verheven werd tot beleidsprioriteit, deels vanwege een grotere gevoeligheid bij het publiek en deels vanwege de toegenomen berichtgeving door de massamedia. Het aantal gevallen van kindermishandeling is een andere illustratie van die trend. ‘Hoewel kindermishandeling van alle tijden is, werd het pas in de jaren zeventig uit de taboesfeer gehaald. Mensen met een vermoeden van mishandeling kunnen dat anoniem melden bij een bureau

en daar is in de loop van de afgelopen decennia in toenemende mate gebruik van gemaakt. Het aantal vermoedens van kindermishandeling is tussen 1983 en 2003 met een factor 8 vermeerderd.’ (Van den Brink 2009) Het is echter onwaarschijnlijk dat ouders hun kinderen zoveel meer dan voorheen zouden mishandelen. Wel roept huiselijk geweld meer afkeer op en zijn we alerter geworden voor misstanden.

Daarbij speelt ook dat misstanden lange tijd met de mantel der liefde werden bedekt. Journalisten en tv-presentatoren proberen nu ijverig verdachte zaken en wantoestanden aan het licht te brengen. Hoewel deze tendens volgens Van den Brink soms leidt tot ontsporingen – sommigen ontwaren zelfs het begin van een ‘inquisitiedemocratie’ waarbij elke bestuurder zich tot in detail moet verantwoorden – is het voornaamste resultaat dat transparantie de nieuwe norm wordt. Ook die ontwikkeling heeft ertoe bijgedragen dat afwijkende en asociale gedragingen veel meer dan voorheen worden waargenomen én geregistreerd.

De middenklassen

Soms wordt asociaal en agressief gedrag vooral toegeschreven aan de ‘lagere klassen’. Dat is de insteek van Dick Pels in zijn artikel ‘Tegen de verhuftering’ (*De Groene Amsterdammer*, 6 november 2009). Die zienswijze is naar mijn mening misleidend. Ik zal in dit boek juist de opinies en het gedrag van de middenklassen in de schijnwerpers zetten.

De korte lontjes en het verbale geweld zijn volgens Pels vooral eigen aan twee minderheidsgroepen, ‘die tegenpolen maar ook spiegelbeelden van elkaar zijn: boze blanke mannen uit de lagere middenklasse en even boze mannen uit de gekleurde onderklasse’. Beide groepen voelen zich permanent verongelijkt en tekortgedaan, wantrouwen mensen buiten de eigen groep en zoeken snel een zondebok voor eigen proble-

men en falen. De ene groep wijst naar de buitenlanders en vooral de moslims als oorzaak van alle kwaad, de andere ziet juist de 'ongelovige inlanders' als vijanden die zich schuldig maken aan discriminatie. Nu is het zonder twijfel zo dat de straatjeugd in migrantenwijken relatief veel overlast veroorzaakt en dat veel 'witte teleurgestelden' hun heil zoeken in schelden en intimidatie, maar de suggestie van Pels dat in de middenklassen en de bovenlagen minder hufterig gedrag zou voorkomen, overtuigt niet. Ook – en soms: juist – de hoger opgeleiden en mensen met hogere inkomens, zo zullen we in dit boek laten zien, vertonen brutaal en onfatsoenlijk gedrag. De vrijgevochten en assertieve burgers over wie Pels spreekt, mensen die in zijn woorden 'recht menen te hebben op alles', weinig gevoel hebben voor solidariteit en de overheid overladen met eisen, vindt men bepaald niet alleen in de minder welvarende delen van het land. Sterker: Pels' beeld van de nieuwe individualisten met hun 'dikke ikken', die zich als 'burgerkoningen' gedragen, lijkt nu juist illustratief voor overassertieve 'ik eerst'-welgestelden.

Mijn veronderstelling is dat de verharding en verruwing van de samenleving niet op het conto komen van burgers in minder welvarende wijken – waar hardere attitudes min of meer een historische constante zijn – maar eerder op het conto van 'gemakzuchtige middenklassers' die zich selectief aan normen houden en zich snel aangevallen voelen. Ook gangbare mantra's als 'de jeugd wil niet deugen' en 'moslims passen zich niet aan' slagen er mijns inziens niet in de hedendaagse verhuftering adequaat te duiden.

Agressief gedrag van jongens en jonge mannen in de stedelijke gemarginaliseerde milieus (onder wie veel Marokkanen) wordt veroorzaakt door onder andere uitzichtloosheid en gebrek aan sociale controle. Binnen een straatcultuur spreiden ze een dominante houding tentoon die buitenstaanders afschrikt of op een afstand houdt. Alles staat in dienst van statusbehoud

en het voorkomen van gezichtsverlies (Anderson 1998; De Jong 2007; De Haan 2010). Hoewel ik dat agressieve gedrag niet zal bespreken, zijn de straatcultuur en het stoere en onbuigzame imago van deze mannen wel interessant voor dit boek. Want de amusementsindustrie en de reclamewereld spiegelen waarden voor die zijn afgeleid van dat ruwe mannelijke vertoon: films en muziekclips dragen onophoudelijk de ideaalbeelden van rap, blingbling en opgefokt narcisme uit. Ik zal dan ook ruim aandacht geven aan de vraag waarom doorgaans brave jonge mannen met een goede opleiding zich de identiteit van 'gangsta' willen aanmeten (zie hoofdstuk 3).

Kansarme groepen worstelen met grote (achterstands)-problemen. Mensen uit kansarme milieus zijn over het algemeen passiever, wantrouwender en ontevredener; velen voelen zich in de steek gelaten (Van den Brink e.a. 2007; Van Stokkom en Toenders 2010). Dit deel van de bevolking lijkt tevens vatbaarder te zijn voor populistische politiek. Welvaartschauvinisme en het afwijzen van immigranten dragen zonder twijfel bij aan maatschappelijke verharding. Maar opnieuw ben ik meer geïnteresseerd in de vraag waarom die attitudes ook in de middenklassen post hebben gevat. Ook in de welvarende volksdelen wordt de schuld van maatschappelijke problemen snel bij 'de anderen' gelegd en wordt vijandig gereageerd op moslims. Het populisme – opgevat als politieke beweging die inspeelt op onvrede en ongenoegen – ligt dan ook in het hart van de samenleving verankerd. Politici die ambtenaren en de overheid voortdurend in een kwaad daglicht stellen, maken er deel van uit. Dat geldt ook voor journalisten die het uitvergrooten en opblazen van incidenten tot hun professionele kerntaak hebben gemaakt. Illustratief is ook dat meer dan de helft van de bevolking meent dat er 'meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders moeten komen waar het volk vertrouwen in kan hebben'. Dat is een opvallende breuk. Na een gestage daling in het laatste kwart van de twintigste eeuw zien we tus-

sen 2000 en 2004 een verdubbeling van de steun voor dat item en na 2004 slechts een marginale daling (De Hart en Dekker 2009, pp. 249-250).

Ik zal regelmatig ingaan op het populisme, opgevat als dominante politieke cultuur waarin de ‘arrogante’ elites en hun rechtstatelijke optiek het moeten ontgelden. Populisme lijkt een ‘normaal’ kenmerk te zijn geworden van een televisie-democratie. Mediagenieke kandidaten krijgen snel de gunst van het brede publiek. Ook de ‘oude’ grote partijen hebben zich aangepast aan de wetten van politieke marketing: de stijl van daadkrachtig leiderschap wordt overgenomen en velen trachten het electoraat voor zich te winnen door anti-overheidsretoriek en het appelleren aan de onvrede van burgers. In deze cultuur van ongenoegen wordt de nationale identiteit inniger omhelsd en hebben groepen die zich in de marge van de samenleving bevinden het hard te verduren. Er is minder compassie met migrantengroepen, criminelen, daklozen en psychisch gestoorden.

Nog een laatste kanttekening. Sommige onderzoekers suggereren dat er een absolute kloof is ontstaan tussen hoger opgeleiden en lager opgeleiden: de eerste groep is libertair, tolerant en kosmopoliet, de tweede groep is gekant tegen het multiculturalisme en vatbaar voor nationalisme (Bovens en Wille 2009; Houtman en Achterberg 2006). Die scheiding der geesten geeft een overdreven beeld. Ook in de middenklassen – zo zal ik betogen – is een aanzienlijk deel van de bevolking voor strenger straffen, schrijft men moslims een disloyale houding toe en hecht men aan nationale symbolen. Ook hoger opgeleiden zijn ontvankelijk voor de taal van ‘ergens thuis willen horen’. En ook zij zijn bezorgd om de vele veranderingen van een samenleving op drift. Kortom, het zijn niet alleen de lager opgeleiden die verlangen naar een stabiele, ordelijke en voor-spelbare samenleving.